

да ли би у њему победили никада нећемо сазнати.

Тог кључног дана (27. фебруара), по Живанову формиран је Совјет радничких и војничких депутата Петрограда, а 2. марта конституисана је Привремена влада. Настала су два тела, два извршна органа (двовлашће) са очигледном предношћу овог другог, који до 26. октобра 1917. није решио кључна питања Русије.

Крај ове књиге је у стилу романа, бриљантног историјског романа. У питању је човек, бивши цар, једноставни човек жељан мирног породичног живота са вољеном женом и петоро обожаване деце. Шта и како с њим питали су се челници Привремене владе, Думе, команданти фронта. До 8. марта остао је у Могиљеву. Од њега, бившег цара, мирног и спокојног човека, склањали су се људи, обарали поглед-губитник увек има симпатије у народу. У Царском селу, сјединивши се са породицом, лако је подносио понижавања и изолацију. И пријатељи и непријатељи нададоше му у Енглеску, у — спас. У воз за Тоболск (Сибир) сео је 1. августа 1917.

Овакву књигу могао је да напише само ерудита. Задивљује његова способност да увиди све релевантне димензије теме. Уз то иде и истрајност да сваки сегмент специјалистички обради и доведе у корелацију са осталим. Тако је изграђена импозантна панорама амбијента у коме се дешава слом Руског царства. У том амбијенту, аутор једнако бриљантно анализира делатност историјских субјеката, који и нису били свесни куда то све води. Сви ти субјекти револуције, који су је жарко желели, када се збила били су запањени.

У свету има много студија о руским револуцијама 1917. Склон сам мишљењу да је ова најновија књига Саве Живанова вероватно најпотпунија и најбриљантнија студија о паду Руског царства. Са њом Живанов се показује као редак зналац насловљене теме и заузима врхунско место у науци о Русији на крају 19. и почетку 20. века. Српској науци, историографији част је да је створила овакво дело.

Никола Б. Појковић

UDC 323.15(497.1)„1918/1941“(049.32)

Зоран Јањетовић, ДЕЦА ЦАРЕВА, ПАСТОРЧАД КРАЉЕВА — НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1918—1941, ИНИС, Београд 2005.

Проблематиком мањинског питања у првој југословенској држави, бавили су се многи историчари, али нико пре др Зорана Јањетовића није тако широко и свеобухватно третирао готово све аспекте живота и положаја најрелевантнијих мањинских народа. У својој обимној монографији *Деца царева, пасторчад краљева*, израској из докторске тезе одбрањене на Филозофском факултету у Београду, аутор је имао интенцију да сагледа значај националних мањина за Краљевину Југославију, њихов однос према држави и њен према њима, улогу југословенских мањина у односима државе са суседима, компарирање положаја појединих мањина између себе, као и приказивање положаја мањина у разним сферама живота од политике и привреде до културе и верског живота. Овако широко и амбициозно постављени циљ био је повезан са бројним препрекама на путу његовог остварења, од неопходности прескакања језичке баријере тј. непознавања свих мањинских језика, до

велике дисперзивности архивске грађе, превазилажење пропагандистичког и једностраног приступа у изворима и литератури...

Добро осмишљена и логички утемељена композициона схема започиње *Уводом* у коме Јањетовић, наговештавајући депримираност мањинског положаја, дефинише Краљевину СХС/Југославију као: „вишенационалну државу која је своју мултинационалност само нерадо и напола признавала“. У наставку аутор образлаже теоретску поставку рада (нпр. разлози изостављања из истраживања Јевреја, Бугара и Цинцара) и експлицитно набраја мањине којима ће се у свом раду бавити: Албанци, Немци, Мађари, Румуни (само у Банату), Турци, Русини, Словаци, Чеси, Пољаци и Италијани.

У првом поглављу, *Насељавање њириадника нејужнословенских народа на њиријорију Југославије*, аутор је најпре проблематизовао вишевековне контроверзе у вези са етничким пореклом и насељавањем Албанаца и Румуна на југословенском тлу, настанком

немачке енклаве у Кочевју, делимичном германизацијом словеначких покрајина, досељавањем Турака у Македонију. Јањетовић даје темељан преглед колонизације Угарске, након Бечког рата (1683—1699), са посебним акцентом на насељавање Војводине, Славоније, Хрватске и Срема. Последње подручје, заплуснуто таласом нејужнословенске колонизације, које ће ући у састав будуће југословенске државе, била је Босна и Херцеговина, након аустро-угарске окупације (1878).

Централна тема другог дела, *Број припадника националних мањина и исељавање*, је статистика — полигон сваковрсних манипулација власти, како би пред светом демонстрирала измишљену етничку хомогеност, која је требало да сугерише унутрашњу чврстину новостворене заједнице. Том циљу је била подређена и одлука о одлагању објављивања резултата пописа из 1921. и никад званично објављени „неподобни” резултати из 1931. године, који бележе: 36.333 Руса, 52.909 Чеха, 76.411 Словака, 27.681 Русина, 468.185 Мађара, 499.969 Немаца, 508.259 Албанаца, 132.924 Турака, 137.879 Румуна ... према 11.866.233 Југословена. Осим притисцима и административним препрекама на попису, број припадника националних мањина се најефикасније смањивао исељавањем. Аутор доноси мноштво противречних статистичких података, пре сведочанства о инструментализацији исељеника, чији су мотиви за напуштање домова и пре и након 1918. били и национално-политички, на чему су инсистирали поборници мањинске тезе и економски, што наглашавају југословенски аутори. Најчешће су оба елемента доприносила емиграцији, јер „власти нису директно терале припаднике мањина на исељавање, али су многе њихове мере биле срачунате да директно или индиректно постоје припаднике мањина, па и подстакну исељавање.”

Крајашак преглед историје односа југословенских народа с мањинским народима (треће поглавље) доноси сумарне, углавном већ познате информације од средњег века до 1918. али представља сасвим примерен прелудијум за следеће, четврто поглавље, *Начин уласка припадника националних мањина у заједничку државу с југословенским народима*. У њему се апострофирају балкански ратови, након којих су Србија и Црна Гора са територијалним добицима себи припојиле и највећи део муслиманског и албанског становништва. Аутор је са посебном акрибијом приказао српско-албанске и црногорско-муслиманско-албанске односе сарадње, сукоба па и злочина између ових народа у току ра-

това 1912—1913. и Првог светског рата. Најосетљивији изазови нових власти, од стварања прве јужнословенске државе, до средине двадесетих година, били су у вези са албанским побунама и деловањем качака у јужним деловима државе (Косово, Метохија, Македонија). Веома комплексним се показало и прикључење северних области где су егзистирале бројна немачка (у словеначким покрајинама и Војводини), мађарска, те словенске мањинске заједнице.

Пето поглавље (*Правни положај националних мањина и акти која су га дефинисала*) бави се легислативном регулативом мањинског питања у Краљевини Југославији. Њен први изазов у суочавању са мањинским питањем био је маја 1919. на мировној конференцији у Паризу, када је делегација КСХС одбила да потпише конвенцију о заштити мањина уз образложење да би се њеним потписивањем крњио државни суверенитет, омогућило мешање у унутрашње ствари, те да је Југославија једнонационална земља, па је тиме заштита мањина сувишна. Конвенција, ипак, потписана крајем 1919. била је, констатује Јањетовић, крајње лапидарна. Број загарантованих права био је веома мали: заштита живота, слобода вере, питање држављанства, опције, једнакост пред законом, употреба језика у приватној комуникацији... Домаће законодавство једва да је третирало мањинско питање, остављајући га подзаконским актима (уредбе, наредбе и сл.) која су се могла лако опозвати или укинута. Видовдански устав од мањинских права гарантује само право на основно образовање на матерњем језику, што је и једини помен мањина у највишем правном акту, за разлику од Октроисаног устава из 1931. где се мањине не помињу нити једном речју.

Комплексном и за истраживаче сложеном питању *Социјалне структуре националних мањина и њиховим учешћем у привредном животу*, Јањетовић посвећује читаву шесту целину. Из мноштва табеларних података уочава се да су највеће социјалне разлике постојале међу Мађарима, аргументовано се разбија мит о посебном богатству немачке националне мањине, чињеницом да је 2/3 Немаца припадало ситним земљопоседницима, 1/4 средњим, док је крупних поседника било веома мало. После уједињења, две мере државе у области економије посебно су погодиле мањине у бившим хабзбуршким земљама — замена круне за динар у односу 4:1 и национализација банкарског сектора. Економској дискриминацији мањина доприносило је и њихово искључивање из аграрне реформе, неједнака и неједна-

чена пореска политика двадесетих година, као и ограничavanje преноса власништва над некретностима.

Један од најважнијих показатеља положаја „недржавних народа” свакако је *Учесће припадника националних мањина у политичком животу и организацијама власти* (VII поглавље). Право на политичку делатност прве су добиле словенске мањине: Чеси, Словаци и Русини. Међутим, због њихове малобројности учешће ових мањина у политичком животу Краљевине било је и наредних година само декор. Знатно бројнији Мађари, Немци и Румуни, били су дискриминаторским одредбама одстрањени из политичког живота, пре свега ускраћивањем бирачког права са образложењем да им није истекло право опције, те да им се као потенцијалним странцима не може дозволити да одлучују. На југу је политичка делатност муслиманског становништва детерминисана настанком организације Џемијет, која ће 1920. прерасти у водећу политичку странку турских, албанских и словенских муслимана, која ће од самог почетка деловати у дослуху са радикалима. Радикалско-џемијетску трговину око Видовданског устава, аутор разматра обрасцем односа ове две политичке организације током читаве епохе парламентаризма. Са завршетком права опције, формирају се 1922. Мађарска странка, Румунска странка и Странка Немаца, које су се залагале за поштовање грађанских права, законско регулисање мањинског питања, права на школовање на матерњем језику, учешће у аграрној реформи... Упркос томе: „учешће представника националних мањина у политичком животу на нивоу Краљевине СХС/Југославије било је маргинално (...) Представници мањина никад нису били заступљени ни приближно свом уделу у бирачком телу.”

У осмом поглављу, *Школство националних мањина у Краљевини СХС/Југославији*, Јањетовић уз кратак преглед историјата образовних система до 1918. излаже основе просветне политике усмерене у северним крајевима на ликвидацију дотадашњег мађарског и немачког система и изградње новог, устројеног на штету мањина, често драстичном редукцијом школа на мањинским језицима. У јужним областима, прикљученим након Балканских ратова, ситуација је била још гора, затварање албанских и цинцарских школа чешије а кршење конвенције о заштити мањина још очигледније. Однос према мањинским правима на просветном примеру, исказан одмах након уједињења, неће се модификовати наредних двадесетак година

постојања прве југословенске државе. Невиславан почетак, ускраћивањем школовања на матерњим језицима биће, сматра Јањетовић, „генерални путоказ” школске политике све до 1941. године. Грубим наметањем наставе *националних предмета*, те инсистирањем на идеологији југословенства, режим је постигао ефекат супротан жељеном. „Очигледно југословенске власти нису научиле ништа од угарске мањинске политике”, закључује Јањетовић.

Поред школства важан чинилац очувања идентитета мањинских националних заједница била је и *Мањинска штампа и издаваштво* (девето поглавље), који су као и публикације „државног народа” имале слободу изражавања ограничену честим забранама излажења листова, хапшењима новинара, спречавањем увоза стране штампе... У овом делу књиге аутор нам даје преглед многоврсне продукције, различитих, често сасвим супротстављених идеолошких усмерења (дакако, увек у оквирима дозвољеног) бројних мађарских и немачких листова у Југославији. Нити једна друга мањина у Југославији није имала ни приближно богатство и разноврсност штампе као Мађари и Немци, најчешће због малобројности, неписмености, расутости... Тако је бројна албанска заједница била потпуно без штампе на свом језику а увоз писаних публикација из матичне Албаније, најстроже кажњаван. Речју, државна политика на пољу штампе и издаваштва није се битно разликовала од оне по питању школства — циљ власти било је слабење мањина, те идејно обликовање по идеолошкој матрици режимске идеологије.

Уз штампу, важан потпорни стуб сваке, а посебно мањинске заједнице, су *Културно-просветна удружења и организације*, којих је по службеним подацима у Југославији било око 700 и чијем деловању је посвећено десето поглавље. Из овог мора најразноликијих организација, аутор издваја неколицину, по сопственој процени, најутицајнијих у које убраја: немачки *Културбунд*, *Пољска огњишта*, *Чехословачки савез*, *Мајшицу словачку*, русинску *Просвицу*, румунску *Астиру*... Уз умерену опструкцију власти, већина ових удружења је функционисала, што није био случај са мађарским организацијама, којима су због страха режима од идеја сентитшванског ревизионизма наметана бројна ограничења у раду. Тридесетих година јављају се тоталитарни трендови у мањинским организацијама, с циљем обједињавања свих припадника одређене мањине у једној крвнотелној организацији (пример *Културбунда*, којем због парадигматичности, али и идеоло-

шких скретања ка нацизму Јањетовић посвећује највише простора).

Једанаесто поглавље, *Друга удружења и организације националних мањина*, наслања се на претходно, пратећи рад не-културних друштава, пре свих спортских, ватрогасних, певачких, задружних... Однос власти према њима био је врло сличан као према културно-просветним мањинским организацијама: неблагоданност и сумњичавост.

У доминантно аграрном друштву какво је било југословенско, питање земљишне својине било је од посебне важности, због чега се дванаесто поглавље и бави *Националним мањинама у аграрној реформи и колонизацији*. Потенцирајући неуспех државе на том пољу, аутор истиче да постигнутим није била задовољна ниједна страна инволвирана у овај процес. Сиромашна, лоше организована нестручна администрација, склона корупцији и странчарству, није могла да задовољи очекивања колониста и уместо лојалних поданика стварала је углавном огорчене политичке противнике. Нејугословенски велепоседници, ускраћени за своје досадашње поседе, с презиром су гледали на неадекватну и закаснелу накнаду, беземљаши из редова мањина били су огорчени зато што су заобиђени при подели земље а при том су изгубили и послове на раздељеним велепоседима. Корупција и малверзације у процесу одузимања и доделе земљишта додатно су огорчили све грађане којих се тичала аграрна реформа и колонизација. Уместо да реши социјалне проблеме, аграрна реформа их је продубила а „социјални проблеми у вишенационалним друштвима увек имају тенденцију да се прелију у националне сукобе”, поентира Јањетовић.

Верска компонента (*Верске заједнице које су обухватале националне мањине*, тринаесто поглавље) незаобилазна је у истраживању мањинског питања у Краљевини Југославији. Најбројнија мањинска скупина — римокатоличка којој су припадали: већина Немаца, Мађара, као и Пољаци, Чеси, мањи број Албанаца и Словака, само је на локалном нивоу користила матерњи језик верника, јер је клер био југословенског порекла. Следећа по бројности била је Исламска верска заједница, код које је тенденција подржављења, примењивана према свим верским заједницама, најдаље отишла, али је због језичке баријере и затворености муслиманског становништва на југу тај утицај на нижим нивоима био доста варљив. Протестантске цркве — евангелистичка и реформаторска окупљале су део југословенских Немаца, Словаке, те мањи број Словенаца и Мађара. У

поређењу са осталим мањинским верским заједницама њихов положај није био лош, због чега су успеле у мисији очувања националних вредности својих поданика, упркос малобројности, расутости и хроничном недостатку новца. Најизраженију улогу у очувању националног идентитета одиграле су унијатска црква код Русина и православна код Румуна, због одсуства грађанства и световне интелигенције код ових заједница.

Националне мањине у сјољној политици Краљевине Југославије (четрнаести део) представљале су значајан, али не интегративни него реметилачки фактор. Југословенске власти нерадо су пристајале да покрену мањинско питање у билатералним односима са матичним земљама мањина, јер су се плашиле мешања у своје унутрашње ствари. У директној интеракцији југословенских власти са представницима Италије, Немачке, Румуније, Мађарске, долазило је до извесног побољшања положаја ових заједница, јер су моћ и утицај матичне земље или добри односи с Југославијом били управо сразмерни релаксацији положаја одговарајуће мањине. Значајан простор аутор посвећује жалбама три највеће мањине Албанаца, Мађара и Немаца, упућеним Друштву народа, које због хроничне слабости ове организације нису имале никаквог ефекта.

У последњем, петнаестом делу, *Југословенске мањине у суседним земљама*, Јањетовић доноси компаративну анализу положаја између 600 и 800 хиљада Југословена у неблагоданом окружењу: Италији, Аустрији, Мађарској, Румунији, Грчкој, Бугарској, Албанији. Кратак али врло јасан преглед показује сличан однос поменутих држава према мањинама, какав је и Југославија имала према својим. Притисци, покушаји асимилације, ускраћивања права на језик и школовање, напади домаћих националистичких организација, подстицање на исељавање, ограничавање верских слобода...

У *Епилогу* Зоран Јањетовић засвођује историју мањина у првој Југославији, кратким приказом држања Албанаца, Мађара и Немаца у периоду 1941—1945. Добро познате чињенице које припадају ратној историји, аутор је окончао констатацијом: „раздобље живота у Краљевини СХС/Југославији било је један од одлучујућих фактора који су утицали на држање припадника националних мањина током Другог светског рата.”

Напоследку, Јањетовић у *Закључку* због историчности, а не правдања, пише: „Током међуратног раздобља (...) мало која европска земља се могла похвалити доследним и потпуним поштовањем права националних

мањина. Државни национализам (...) био је на дневном реду а не мултиетничност и толеранција.”

Добро одабрана, иако веома осетљива тема, обрађена са пуно одмерености, скрупулозности и професионалног поштења, о високом степену акрибије и широком замаху

истраживања сувишно је и говорити. Објављивање књиге Зорана Јањетовића важан је допринос, како научној историографији још и више нашем критичком преиспитивању властите прошлости.

Миливој Беџлин

UDC 94(497.11 Kragujevac)„1941“(049.32)
355.1-058.65(497.11)„1941“(049.32)

КРАГУЈЕВАЦ 1941 — ЗАСТРАШУЈУЋИ ПРИМЕР

Станиша Бркић, ИМЕ И БРОЈ — КРАГУЈЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА 1941,
Спомен-парк „Крагујевачки октобар”, Крагујевац 2007, стр. 222

Да је за истину о неком историјском догађају потребно време (историјска дистанца), средства за прикупљање релевантне грађе (архивске и друге), коју могу да обезбеде само одговарајуће институције (институти, архиви, музеји...), исправни методолошки поступци и објективност, упорност и самопрегор истраживача, потврђено је безброј пута. О томе да се до истине не може доћи без наведених услова, не треба ни трошити речи. Претходно речено на изразит начин потврђује књига Станише Бркића о крагујевачкој трагедији из октобра 1941. године, тј. о стрељању цивила по изузетном немачком ратном правилу „сто Срба за једног убијеног Немца; педесет Срба за једног рањеног Немца”.

Аутор у уводном разматрању настоји да предмет истраживања постави на два колосека: прво, да сагледа досадашње приступе овом вехементном историјском догађају, који је постао неодвојиви део колективне свести и колективног памћења, симбол свих (и много већих) страдања у Србији, нарочито због тога што је за само један дан и за само седам сати у том дану (21. октобра) стрељан тако велики број људи, међу којима је било и око триста ђака крагујевачких средњих школа и младића тог узраста, па чак и деце од 12 до 15 година старости, малих чистача ципела, и друго, да утврди тачан број и персонализује жртве — именом и презименом, другим подацима и њиховим последњим порукама — како би мит о седам хиљада стрељаних, без података о томе ко су они, шта су они, чији су они, свео на реалност, окрутну додуше, али ипак реалност.

У првом поглављу под насловом *Априлски рај*, аутор разматра разлоге и поводе напада сила Осовине на Краљевину Југославију, њено разбијање, успостављање оку-

пационог система у Србији и прилике у Крагујевцу.

У другом поглављу под насловом *Усташа* дат је приказ почетка народноослободилачке борбе кроз акције два покрета — четничког и партизанског. Вреди запазити да је већ с првим акцијама против окупационих снага, уследила немачка одмазда: 21. априла село Доњи Добрић је до темеља спаљено због погибије једног и рањавања двојице Немаца; 28. априла командант 2. немачке армије фон Вајкс наређује да ће „само брза и безобзирна акција обезбедити одржавање мира и сигурности”; 19. маја штаб 60. немачке дивизије издаје наредбу у којој се каже да ће „за сваког убијеног Немца бити стрељано — обешено 100 Срба”.

Првих месеци окупације, до 1. августа, Крагујевац је за разлику од околине, био ван борби и акција отпора. Тада су скојевци Миодраг Јовановић и Миодраг Филиповић запалили мапу Источног фронта испред зграде Месне команде, а 7. августа и седларницу и сењак Војно-техничког завода. После неуспелог атентата на једног полицијског агента ухваћени Стеван Зарић и Божидар Петровић (берберин и ученик), свирепи су мучени, стрељани 21. августа и обешени у центру града „код Крста”.

Разгоревање устанка септембра 1941. довело је до стварање велике слободне територије у западној Србији (тзв. Ужичка републике), али и нових бруталних акција Немаца.

Већ 16. септембра Хитлер је издао наредбу Вилхелму Листу, команданту Југоситока да се „најоштријим мерама за дуже време успостави поредак”. Фелдмаршал Кајтел наређује гушења устанака: „При томе имати у виду да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се за-